

MÍTOSZ, SZIMBÓLUM, TÁRSADALOM

A SAS-SZIMBÓLUM ÉS -MITOSZ TÁRSADALMI FUNKCIÓJÁHOZ

IOANNI GEORGIO SZILÁGYI
SEXAGENARIO

I

Éppen tíz éve került napvilágra egy ezüst tárgyakból álló fontos kincslelet Nor-Arešben, annak a dombnak a lábánál, amelyen Erebuni várát építették. A lelet gyors közzétételét, pontos leírását, kitűnő elemzését és történeti összefüggéseinek lehetséges megvilágítását B. N. Arakeliannak köszönhetjük.¹ A kincs jelenleg 3 rhytonból és 1 edényből áll, 1 tárgy elveszett. A 3 rhyton közül elsősorban a lovas-protoméban végződő keltheti fel érdeklődésünket. B. N. Arakelian meggyőzően mutatott rá arra, hogy a lovas öltözete, kalapja, díszes szakállá és jellegzetes *akinakes*-e amellettszól, hogy nem egyszerű harcos, hanem egy magasrangú achaimenida tisztségviselő ábrázolásával van dolgunk.² A lovas öltözetének méd-armeniai formáiból és méd kalapjából Arakelian arra is következtet, hogy az Erebuni-i rhyton lovasalakja Armenia egyik achaimenida helytartóját ábrázolhatja, aki a méd arisztokráciának lehetett tagja, amely — mint ismeretes — jelentős szerepet játszott az Achaimenida Birodalomban.

Valóban, elég összehasonlítani az Erebuni-i lovast a méd előkelők és testőrök Persepolisban található ábrázolásaival,³ hogy meggyőződjünk e megállapítások helyességéről. Sőt, e magyarázat alátámasztására még néhány további megfigyelést is hozzáfűzhetünk az előbbiekhöz. Először is azt jegyezhetjük meg, hogy a helytartó nyilvánvalóan azért viseli a rövid kaftánból és nadrágból álló méd öltözetet (illetőleg a művész azért ábrázolta így), mert lovon ül. A hosszú, bő redőjű, perzsa viselet nem volt alkalmas a lovaglásra. Ebből az következik, hogy az öltözet önmagában véve nem ad világos és egyértelmű utalást a lovas ethnikai származására vonatkozólag.

Vannak azután szembeötlő különbségek is az Erebuni-i helytartó és a Persepolis-i méd előkelők ruházata között. Míg Persepolisban a méd előkelők és tisztségviselők ruházatán nem lehet díszítómintákat látni, addig az Erebuni-i helytartó kaftánját a művész gazdagon díszítette részben cikkcakk motívummal, részben pontokkal kitöltött szalagmintákkal. Ez a díszítés nyilvánvalóan lényeges eleme volt a helytartó öltözetének, mert a művész ezt világosan ábrázolta, holott ugyanakkor a ló kantárszíjjezatának és az *akina-*

¹ B. N. Arakelian: Клад серебряных изделий из Эребуни. СА 1971/1. 143—157.

² B. N. Arakelian: id. m. 146—148 és Очерки по истории искусства древней Армении (VI. в. до н. э. — III. в. н. э.). Jerevan 1976. 42—43. A „lovas-protomé” megjelölés nem egészen helyes, amennyiben mind a lovasnak, mind a lónak teljes alakját ábrázolta az ötvösmester.

³ Ld. W. Hinz: Altiranische Funde und Forschungen. Berlin 1969. 37. t. (méd testőrök).

kes-nek a díszítését nem tüntette fel, pedig ezeket minden bizonnyal gazdag díszítőminták borították.⁴

Az Erebuni-i helytartó kaftánjának díszítéséhez Persepolisban az egyetlen párhuzamot az arabok öltözetén lehet megfigyelni, amely cikkcakk mintás paszománnyal van beszegve.⁵ Ezt az arabokat ábrázoló domborművet a késő-achaimenida korban készítették. Ebből az következik, hogy két olyan lehetőséggel számolhatunk, amelyek nem zárják ki egymást: 1) a ruházat díszítése a késő-achaimenida viselet s ennek megfelelően a késő-achaimenida művészet sajátossága vagy irányzata vagy/és 2) a ruházat díszítése az Erebuni-i lovas magas társadalmi rangjának a jele. Az első értelmezési lehetőségnek az a jelentősége, hogy segítségével a rhyton készítését az i. e. V. század végére vagy az i. e. IV. század első felére tehetjük. A ruházat díszítésének megjelenése a késő-achaimenida korban és ennek tükröződése az ábrázoló művészetben ugyanakkor nem zárja ki azt a feltevést sem, hogy a gazdagon díszített kaftán viselőjének magas társadalmi helyzetét tükrözi.

A helytartó öltözetének másik szembeötlő sajátossága a kalap (süveg). Ez ugyanolyan alakú, mint a Persepolisban ábrázolt méd előkelők kalapja, sőt még azt is feltehetjük, hogy a rajta hátul látható hurok ugyanolyan szalag tartására szolgált, mint amelyet Persepolisban látunk a méd előkelők kalapjáról hátul lelőgni. Meglepő azonban, hogy a helytartó kalapját mindkét oldalán egy-egy sas-griff díszíti. A sas-griffeket pikkelyes testtel és kitért szárnyakkal ábrázolták és szembenéznek egymással. Ennek a díszítésnek Persepolisban nem találjuk párhuzamát, ott a méd előkelők kalapját sohasem díszítették. A kalap vagy süveg ilyen díszítése ugyanakkor közös jellemvonása a párthus és sásánida kornak, amikor a szikla-domborművek és a pecsétlő kövek tanúbizonysága szerint általánosan elterjedt szokás volt, hogy az előkelők kalapját vagy süvegét nemzetségi vagy családi jelvényeikkel, tamgájukkal díszítették. Szemmelláthatólag ugyanezzel a jelenséggel állunk szemben az Erebuni-i helytartó esetében is. Így a Nor-Areš-i rhyton lehet az iráni arisztokrácia e jellegzetes viseleti szokásának első tanúbizonysága. Minthogy Persepolisban I. Daireios és Xerxes előkelőinek ábrázolásain még nem található meg a nemzetségi vagy családi jel (tamga) a kalapon (süvegen), fel kell tennünk, hogy ez a szokás csak az i. e. V. század vége felé terjedt el a perzsa és a méd arisztokrácia körében.

II

Ebben az összefüggésben az a fontos kérdés merül fel, hogy a két sas-griffet ábrázoló embléma kapcsolatba hozható-e az óperzsa vagy egyáltalán az óiráni arisztokrácia valamelyik nemzetségével vagy családjával. E kérdés megoldására — szerencsére — rendelkezésünkre áll bizonyos forrásanyag. A kitért szárnyakkal ábrázolt sas-griff az achaimenida nagykirályoknak volt a királyi emblémája, legalább is az i. e. V. század végétől kezdve. E tény igazolására idézhetjük Xenophon világos tanúbizonyságát, aki az *Anabasis*-ban (I. 10,12) a következő tudósítást adja: *καὶ τὸ βασιλείον σημεῖον ὁῶν ἔφασαν αἰετόν τινα χροσοῦν ἐπὶ πέλτῃ ἀνατεταμένον*. Ezt a leírását a *Kyropaideia*-ban (VII. 1, 4) is megerősíti a következő módon: *ἦν δὲ αὐτῷ [sc. Κύρω] τὸ σημεῖον*

⁴ Ld. pl. *W. Hinz*: id. m. 38. t. t., ahol a kantár szíjjának gazdag díszítését a szobrász pontosan ábrázolta.

⁵ Ld. *W. Hinz*: id. m. 50a. t.

ἀετὸς χρυσοῦς ἐπὶ δόρατος μακροῦ ἀνατεταμένος. καὶ νῦν δ'ἔτι τοῦτο τὸ σημεῖον τῷ Περσῶν βασιλεῖ διαμένει. Xenophon tudósítása nyilvánvalóan saját kora perzsa szokásait tükrözi. Egyáltalán nem biztos tehát, hogy a perzsa királyoknak ez az emblémája már Nagy Kyros idejében is létezett. Ellenkezőleg, sokkal valószínűbb, hogy az óperzsa királyi udvar szertartásai és a királyi jelvények köre fokozatosan gazdagabbá váltak s így a sas-griff mint királyi embléma csak a fejlődés során jelent meg. Másrészt viszont az arany sasnak mint királyi jelvénynek a használata egészen az achaimenida kornak a végéig igazolható. Curtius Rufus leírása szerint III. Dareiosnak a kocsiját is arany sas díszítette: *utrumque currus (sc. regis) latus deorum simulacra ex auro argentoque expressa decorabant: distinguebant internitentes gemmae iugum, ex quo eminebant duo aurea simulacra cubitalia avorum, alterum Nini, alterum Beli. inter haec aquilam auream pennas extendenti similem sacraverant* (III. 3, 16).

Mindenesetre kétségtelen tanúbizonyságunk van arra, hogy a kitárt szárnyú arany sas-griff már az i. e. V. század végétől az Achaimenidák királyi emblémája volt, amelyet hadijelvényként is használtak. E tényből szükség-szerűen az következik, hogy az Erebuni-i rhytonon ábrázolt helytartó az achaimenida nagykirályok családjához tartozott. Valóban, a görög források tanúsága szerint az Óperzsa Birodalomban általános gyakorlat volt, hogy a nagykirály egyik vejét nevezte ki Armenia helytartójává. Xerxes seregében veje Artochmes volt, aki az armeniai csapatokat vezette (Herodotos VII. 73) azaz, aki Armenia helytartója volt ebben az időben. Később, Xenophon korában Armenia helytartója ismét II. Artaxerxes veje, Orontas vagy Aroandas, a kor egyik legjelentősebb történeti személyisége volt.

I. e. 400 és i. e. 350 között Orontas jelentős szerepet játszott nemcsak Armenia, hanem Kis-Ázsia és Syria eseményeiben is. Mint Armenia helytartója részt vett már i. e. 401-ben a tízezer görög elleni hadműveletekben. Később, 382 körül ő lett a parancsnoka az Euagoras (Salamis királya Kyproson) ellen küldött expedíciós hadseregnek. Euagoras megadása után i. e. 378-ban részt vett a kadusiosok elleni sikertelen hadjáratban. Balsikere miatt törölték a «király barátai» listájáról és talán valamivel később elmozdították Armenia helytartóságából is és Mysia alhelytartójává tették meg. Mivel elmozdítása miatt elégedetlen volt, i. e. 363-ban fellázadt a nagykirály ellen és a többi lázadó helytartó őt ismerte el fejének. Ebben az időben függetlenségének jeléül arany statereket veretett. I. e. 362-ben seregével Syriába vonult, ahol haderejét Tachos egyiptomi fáraó csapataival kellett volna egyesítenie, hogy együtt törjenek be Babyloniába. Tachos bukása után i. e. 359 körül azonban sikerült kibékülnie apósával, II. Artaxerxesszel és visszanyerte régi armeniai helytartóságát, sőt hatalmát még ki is terjesztették az Égési-tenger partvidékének általános felügyeletére. De néhány év múlva ismét fellázadt és váltakozó sikerrel harcolt Autophradates, a II. Artaxerxeshez hű helytartó ellen Kis-Ázsiában. Mint lázadó sikerrel tartotta magát legalább i. e. 349-ig, amikor az athéniak polgárjoggal és arany koszorúval tisztelték meg azért a kedvező kereskedelmi szerződésért, amelyet városukkal kötött.⁶

Fentebb vázolt pályafutása alapján minden okunk megvan azt hinni, hogy éppen Orontas volt Armeniának az a helytartója, akit az Erebuni-i

⁶ Orontas/Aroandas történeti szereplésére ld. *A. T. Olmstead: History of the Persian Empire*. Chicago 1948. 399–401, 415, 420, 428–429, 435 a forrásanyaggal és további irodalommal.

rhytonon lóháton ábrázoltak. Mint II. Artaxerxes veje s így mint az Achaimenidák családjának saját független királyság megteremtésére törekvő tagja jogot formálhatott arra, hogy kalapján a királyi emblémát viselje, mint ahogy később nyíltan is fellázadt a nagykirály ellen. A görög világgal fennálló kapcsolatai jól magyarázzák azokat a görög művészeti elemeket, amelyeket B. N. Arakelian helyesen ismert fel a Nor-Areš-i kincsleletben.⁷ Figyelembe véve Orontas hosszantartó és fontos történeti szerepét Armeniában, valószínűnek tarthatjuk, hogy az Erebuni-i lovasábrázolásos rhyton helyi azaz armeniai műhelyben készült.

III

Orontas vagy Aroandas helytartó azonban nemcsak jelentős történeti személyiség volt, hanem királyi dinasztiák őseinek is tekinthető. Nemrud-Dağ-i feliratában I. Antiochos, Kommagene királya ősei között Aroandast és Artasurast (OGIS 390, 391) is felsorolja. Minthogy a történeti források szerint Orontas/Aroandas apja Artasyras volt, aligha lehet kételkedni Orontas/Aroandas, Armenia helytartója, II. Artaxerxes veje éa Aroandas, I. Antiochos, Kommagene királya őse azonosságában.

I. Antiochos Nemrud-Dağban az őseit ábrázoló domborműveket készíttetett, amelyek közül egyik csaknem teljesen épen maradt ránk.⁸ Már a régebbi kutatás felismerte, hogy ez a dombormű «a Persian king or a member of the Persian royal house in the traditional Persian royal dress performing an act of worship. In the right hand he holds a patera, in the left the sacred bundle of twigs — the *baresman*. The royal garb consists of the stiff tiara adorned with golden stars, the diadem also adorned with golden plaques, the golden torc on the neck, the caftan richly embroidered, open in front, held together across the breast by a knotted strap fastened to two golden brooches, the shirt (covered by the caftan), the breeches, and the shoes again richly adorned with gold embroideries and plaques».⁹ Ebben az összefüggésben most különösen a két kerek boglár érdemel figyelmet. Ezek kerek keretből állnak, amelyekbe sasgriffek alakját helyezték el. A sasokat homloknézetben, kitárt szárnyakkal, egymással szembenézve ábrázolták. Van egy másik, töredékesen fennmaradt dombormű is, amely I. Antiochos egy másik őset ábrázolta.¹⁰ Ennek mellén a kaftánt szintén ugyanolyan két kerek boglár tartja össze, amelyek kerete két egymással szembenéző kitárt szárnyú sast foglal magába homloknézetben. Ennek a királynak a tiaráján a diadémát is kitárt szárnyú sasok díszítik.

Így itt Nemrud-Dağon I. Antiochos őseinek öltözetén ugyanazt a királyi emblémát látjuk viszont, mint az Erebuni-i helytartónál, azaz Orontasnál, aki az őse volt ennek a kommagenei királyi dinasztiának is. Hogy a két egymással szembenéző, kitárt szárnyú, homloknézetben ábrázolt sas-griff valóban az óperzsa királyi embléma volt, arra elég idézni Curtius Rufus egyik helyét (III. 3, 17), ahol III. Dareios kaftánját a következőképpen írja le: *cultus regis inter omnia luxuria notabatur: purpureae tunicae medium album intextum erat,*

⁷ B. N. Arakelian: CA 1971/1. 149.

⁸ Ld. F. Sarre: Die Kunst des Alten Persien. Berlin 1925, 57. t. és J. M. Rosenfield: The Dynastic Arts of the Kushans. Berkeley—Los Angeles 1967. 152. kép.

⁹ M. Rostovtzeff: The Social and Economic History of the Hellenistic World. II. Oxford 1951. 850.

¹⁰ J. M. Rosenfield: id. m. 153. kép.

pallam auro distinctam aurei accipitres, velut rostris inter se concurrerent, adornabant, ex zona aurea muliebriter cinctus acinacem suspenderat, cui ex gemma vagina erat. E leírás tanúbizonysága minden kétséget eloszlathat a Nemrud-Dağ-i két sas-griff társadalmi jelentősége felől. Az Orontidák dinasztiája az i. e. V. század végétől az i. e. I. század első feléig megtartotta az achaimenida királyi emblémát dinasztikus jelvényeként, amely híven tükrözte történeti hagyománytudatát.

A Nemrud-Dağon Eski Káhtaban végzett újabb ásátások s az ott talált hosszú felirat bebizonyították, hogy e helység régi neve Arsameia volt, s hogy a régi várost Arsames király, I. Antiochos kommagenei király őse alapította. Éppen ezért igen valószínű, hogy Antiochosnak a Nemrud-Dağ-i domborműveken ábrázolt ősei közül az egyiket Arsameszel, a város alapítójával kell azonosítanunk. Arsames király nem ismeretlen a történeti forrásokban sem. Polyainosnak a tudósítása szerint (IV. 17) II. Antiochos Hierax II. Seleukos elől Mezopotámián keresztül barátjához Arsameshez menekült, aki i. e. 288-ban Armenia királya volt. Arsames király pénzt is veretett *basileōs Arsamou* felirattal.¹²

Antiochos Hierax menekülésének útvonalából arra lehet következtetni, hogy ő Sopheneba menekült Arsameshez. Így lehetségesnek tarthatjuk, hogy Armenia kettéosztása két királyságra, nevezetesen Armeniára és Sophenére, már valamivel korábban megtörtént. Ebben az összefüggésben felvetődik a kérdés, hogy a tulajdonképpeni Armenia uralkodó dinasztiája ugyanazokhoz az Orontidákhoz tartozott-e, mint Sophene és Kommagene királyai. A fentiek alapján erre igennel kellene válaszolnunk, mert mind az Erebus-i helytartó Orontas, mind pedig Sophene és Kommagene királyainak őse, Aroandas, Artasyrasnak volt a fia. Azonban Strabon tudósítása (XI. 14,15) olyan hagyományt őrzött meg, amely szerint az armeniai Orontidák őse Hydarnes volt, annak a hét perzsa előkelőnek egyike, akik segítettek Dareiosnak megölni Gaumātát, a mágust: *...κατείχον τὴν Ἀρμενίαν Πέρσαι καὶ Μακεδόνες, μετὰ ταῦτα οἱ τὴν Συρίαν ἔχοντες καὶ τὴν Μηδίαν· τελευταῖος δ' ὑπῆρξεν Ὀρόντης ἀπόγονος Ὑδάρονος, τῶν ἐπὶ τὰ Περσῶν ἐνός· εἶθ' ὕπὸ τῶν Ἀντιόχου τοῦ μεγάλου στρατηγῶν τοῦ πρὸς Ῥωμαίωνος πολεμήσαντος διηρέθη δίχα, Ἀρταξίων τε καὶ Ζαριάδρου· καὶ ἦρχον οὗτοι, τοῦ βασιλέως ἐπιτροπέφαντος· ἡττηθέντος δ' ἐκείνων, προσθήμενοι Ῥωμαίοις καθ' αὐτοὺς ἐτάττοντο, βασιλεῖς προσαγορευθέντες.* Strabonnak ez az állítása valószínűleg forrásának tévedésén alapszik, mert egyébként nincs semmi támpontunk arra vonatkozólag, hogy Hydarnes leszármazottai az achaimenida Armenia életében valamilyen szerepet játszottak volna s II. Artaxerxes uralkodása alatt a családot csaknem teljesen kiirtották. Legfeljebb arra gondolhatunk, hogy e forrás az Orontidákat anyai ágon vezette Hydarnesre vissza.¹³ Orontasnak, Artasyras fiának felesége, Rodogyne ugyanis II. Artaxerxesnek és Stateirának volt a leánya, utóbbi viszont Hydarnesnek a lánya volt, aki talán unokája lehetett annak a Hydarnesnek, aki I. Dareios segítőtársa volt Gaumāta ellen. Mindenesetre valamikor az utolsó Orontas után,¹⁴ aki szemelláthatólag még egyedüli helytartója volt Armeniának i. e. 316-ban, és Arsames előtt az Oron-

¹¹ F. K. Dörner: Kommagene, das Land — ubi ferrum nascitur. AnzÖAW 102 (1965) 2.

¹² V. ö. R. Grousset: Histoire de l'Arménie des origines à 1071. Paris 1971. 80.

¹³ Így gondolja G. Sarkisian (szóbeli közlés, Jereván, 1978 szept. 18-án).

¹⁴ Ld. erről R. Grousset: id. m. 79.

tidák valószínűleg két dinasztíára szakadtak, amelyek közül az egyik a tulajdonképpeni Armeniában, a másik Sopheben uralkodott.

Nincs kizárva az sem, hogy még Artaxias és Zariadres is ugyanennek a dinasztíának a leszármazottai voltak. Arameus nyelvű feliratain ugyanis Artaxšasi, Zariyādr fia az *rōndkn* = *(A)*rvandakān* 'Orontida' gentiliciumot viseli. Ezt aligha tekinthetjük pusztán uralma legitim voltának igazolására tett kísérletnek.¹⁵ E korban ugyanis általánosan elterjedt gyakorlat volt a hellénisztikus uralkodók körében, hogy a helyi dinasztíák leszármazottait tegyék meg (helyesebben ismerjék el) helytartóknak vagy vazallus királyoknak.

IV

A sas-szimbólumnak az uralkodói ideológiában játszott szerepe szempontjából érdemes megfigyelni, hogy a két sas motívuma visszatér II. Tigranes pénzein is.¹⁶ Ezekben a király tiaráját olyan embléma díszíti, amely egy rozetta formájában ábrázolt nap-szimbólumból és kétoldalt elhelyezett két sásból áll. A sasok teste elfordul a nap-szimbólumtól, de fejük szembenéz egymással. Itt nyilvánvalóan új ikonográfiai megfogalmazással állunk szemben, amely Tigranes új királyi ideológiáját tükrözi. Az embléma bizonyos elemei, így a nap-szimbólum a sémi és iráni Mezopotámiából származhatnak és Tigranes érdeklődését és tájékozódását tükrözhetik a párthusok, illetőleg a nabataeusok és a palmyraiak felé. A nabataeus és a palmyrai területeken a sas szoros kapcsolatban állt a nappal és a Viharistennek, Ba'alšaminnak s a Napistennek, Dusaresnek volt alárendelve.¹⁷ Így Tigranes emblémájának eléggé pontos párhuzama került elő egy domborművön Hatrában az i. sz. I–II. századból.¹⁸ Ezen a Napisten sugárkoronába foglalt feje mellett kétoldalt kitért szárnyú sasok állnak. Ugyanennek az emblémának jóval régebbi változata található egy ezüstlemezen, amelyet arameus felirata alapján talán az i. e. III. századba helyezhetünk.¹⁹ Ez az ezüstlemez valószínűleg egy fából készült kenőcstégely díszítésére szolgált, amelyet egy bizonyos Hōmbandak készített és ajánlott fel Gaddi = Xvarnah istennek a saját, testvére és nagybátyjai lelkiüdvéért. A lemezre bekarcolt jelenet egy tűzoltárt mutat két egymással szembenéző sas között. Itt a tűzoltár a királyi hatalom szimbólumaként ismert Varhraγn-tűzet képviselheti.

Hasonló kapcsolat figyelhető meg a tűzoltár (vagy pontosabban a Varhraγn-tűz) és a két sas-griff között Surkh Kotalban, a Kušāna királyok dinasztikus szentélyében, amelyet a Sāsānidák Baktria elfoglalása után tűzszentéllé alakítottak át. Itt a két sas a tűzoltár felső részét tartja (az i. sz. III. századból).²⁰ A két sas-griff megjelenhet más összefüggésben is, de ideológ-

¹⁵ Ahogy *G. Tiratsian* gondolja: Новонайденная надпись Арташеса I царя Армении. ВДИ 1959/1. 90.

¹⁶ *K. V. Trever*: Очерки по истории культуры древней Армении. Москва—Ленинград 1953. 58/1. kép.

¹⁷ *B. Hruška*: Der Mythenadler Anzu in Literatur und Vorstellung des alten Mesopotamien. Budapest 1975. 17.

¹⁸ *K. V. Trever*: id. m. 5/2. kép.

¹⁹ *A. Dupont-Sommer*: Une plaquette d'argent à inscription araméenne. *Iranica Antiqua* 4 (1964) 119—132.

²⁰ *J. M. Rosenfield*: The Dynastic Arts of the Kushans. 117. kép.

giai funkciója ugyanaz: mindenkor a királyi hatalmat, gazdagságot és ragyogást szimbolizálja. Így Xvāsaknak, Susa helytartójának domborműve²¹ a két sas-griffet mint a párthus királyok trónjának hordozóit mutatja és egy sāsānida király két griffen nyugvó hasonló trónja látható a British Museum egy ezüst tálján, amely az i. sz. VI. vagy VII. századból származik.²²

De ezenkívül e motívumnak a használata folytatódott a sāsānida uralkodók királyi öltözetén és királyi (hadi)jelvényén. Ismerünk két arany csatot (az egyiket Londonban a British Museumban, a másikat New Yorkban a Metropolitan Museum of Art-ban őrzik),²³ amelyek igen hasonlók azokhoz a boglárkaftához, amelyeket Nemrud-Dağon I. Antiochos kommagenei király őseinek kaftánján ábrázoltak a domborműveken. A két csat köralakú keretből áll, amelyekbe sas-griffek alakjai vannak beleforrasztva. A sas-griffeket homlok-nézetben, kitárt szárnyakkal ábrázolták, egyik a fejét jobbra, a másik balra fordítja és mindkettő egy-egy kőszáli kecskét tart a karmaiban. E sajátosságuk azt bizonyítja, hogy párosan használták őket, úgyhogy a két sas szembe nézett egymással. A két csat rekeszes technikával készült zöldesszürke paszta berakással. Készítésük e vonása alapján az arany csatokat az i. sz. V–VI. századra keltezhetjük. Ismerve a csatok jelentőségét a késő-sāsānida rangszimbolikában, aligha kételkedhetünk abban, hogy e darabok egykor valamelyik sāsānida uralkodó kaftánját díszítették.

Másrészt egy i. sz. 600 körüli időből származó perzsa selyemanyagon (amelyet a II. világháború előtt Berlinben a Kunstgewerbe Museumban és Nürnbergben a Germanisches Museumban őriztek)²⁴ egy oroszánvadászatra kivonult sāsānida király kettős heraldikus ábrázolása jelenik meg. A két királyalakot a selyemszövet szárnyas lovakon ülve mutatja, egyik kezükben egy oroszánkölyköt tartanak, másik kezükkel a közöttük álló királyi (hadi)jelvényt ragadják meg. A királyi jelvény az életfát ábrázolja, mindkét oldalán egy-egy ággal, amelyekre egy-egy ovális keret támaszkodik s ezekben két egymással szembenéző, kitárt szárnyú sas látható homlok-nézetben.

Az óperzsa és sāsānida királyi emblémának még későbbi leszármazottja került napvilágra Magyarországon. Rakamaznál egy honfoglaláskori (i. sz. X. századi) sírban két ezüst korongot találtak a halott mellén.²⁵ Ezek egy-egy sas-

²¹ R. Ghirshman: Un bas-relief d'Artaban V avec inscription en péhlvi arsacide. Monuments Piot 1950. 97–107. XI. t.

²² O. M. Dalton: The Treasure of the Oxus.² London 1926. 62–63 és XXXVIII. t.

²³ M. Rostovtzeff: The Social and Economic History of the Hellenistic World. II. Oxford 1951. 850 és XCIV/3. t.

²⁴ F. Sarre: Die Kunst des Alten Persien. Berlin 1925. 99. t., v.ö. 50: «... der auf einem Flügelpferd reitende König hält ein erbeutetes Löwenjunges mit der einen Hand, mit der anderen einen Jagdfalken...». Ehhez a következőket jegyezzük meg: 1) A király nem fogja, nem is tartja a sólymot vagy sast. 2) A madár kiterjesztett szárnyakkal lebeg az ovális keretben. 3) Mit keresne a sólyom oroszánvadászaton? 4) Sarre megfedelkezik a két királyalak közti állványról vagy fáról, amelyen a két egymás felé néző sas-ábrázolás látható.

²⁵ D. Csallány: Ungarische Zierscheiben aus dem X. Jahrhundert. Acta Arch. Hung. 10 (1959) 281–325. A Rakamaz–Gyepföld-i leletről 310 sk., 2., 3., 4/1–2. kép. V. ö. továbbá D. Csallány: Weiblicher Haarschmuck und Stiefelbeschläge aus der ungarischen Landnahmezeit im Karpatenbecken. Acta Arch. Hung. 22 (1970) 261 skk. XXXV/1–2. t. A korongok viseleti funkciója vitatott, de ez az ábrázolás jelentéstartalma szempontjából nem is lényeges. Kevésbé valószínű, hogy copfcsatnak használták volna őket, mert ehhez túlságosan nagyok. Az a tény, hogy több esetben a halott mellén kerültek elő, arra mutat, hogy a felsőruhát fogták össze, ahogy ez Nemrud-Dağban megfigyelhető.

griffet ábrázolnak köralakú keretben, kitárt szárnyakkal, mindkét sas két-két kacsát vagy libát tart karmaiban. Szembetűnő vonása a rakamazi korongoknak, hogy a sas-griffek csőrükkel valamiféle növényt vagy növényi termést tartanak, illetőleg esznek. Az is feltűnő, hogy a rakamazi korongokon a sasok nem egymással szembenéznek, hanem mind a kettő balfelé fordítja fejét. Ez a jelenség azonban kétségtelenül másodlagos jellegű. Meg lehet ugyanis állapítani, hogy a két korong nem egyidőben készült. Az egyik erősen kopott, a másik alig használt.²⁶ Ez utóbbi minden bizonnyal a régi darab után készült, mert annak egyes részleteit félreérti vagy eltorzítja. Így pl. az új darabon a növény nem a sas csőrében, hanem a mögött látható. Az eredeti korong-pár egyik tagja nyilvánvalóan tönkrement vagy elveszett és a hiányzó korongot a megmaradt-ról készített másolattal pótolták. Az eredeti korongpáron a két sas bizonyára szembenézett egymással.

V

Megállapíthatjuk, hogy az Achaimenida Birodalom bukása után az óperzsa királyi embléma új ikonográfiai változatainak egész sora jelenik meg az egykor az Achaimenidák uralma alatt állt területeken. Ennek a jelenségnek valószínűleg az a magyarázata, hogy a térségben új királyságok jöttek létre s ennek következményeképpen az egykori óperzsa királyi ideológia tovább fejlődött, módosult, különböző változatai keletkeztek. Így erre a pontra eljutva érdemes most időben visszafelé tekintenünk s ekkor két fontos kérdéssel állunk szemben: 1) Mi volt a sas-griff motívum eredete az Óperzsa Birodalom területén? — 2) Mi volt e művészeti motívum mitológiai-ideológiai háttere?

A mitikus sas ideája létezett már az ókori Mezopotámiában régen az Óperzsa Birodalom létrejötte előtt. E mitikus madár neve a babilóniban *Anzu* volt és aránylag gazdag irodalmi forrásanyag maradt fenn róla.²⁷ Érdemes megfigyelni, hogy a sumerok és babilóniaiak *Anzu* hazáját messze északon a hegyekben képelték. Az egyik mítosz-változat szerint *Anzu* fészket magasan a hegyekben épít, ahol már nincsenek *hašur*-ciprusok, úgyhogy fészke a földön fekszik.²⁸ A másik változatban a mitikus madár *Enki* isten «sas fáján» él, amely *Innin* karneol hegyének csúcsán nő.²⁹ Mindkét elképzelés a Mezopotámiától északra fekvő nagy hegységekre utal, azaz *Urartu*, a későbbi *Armenia* területére. Valószínűleg éppen az ezekben a magas hegységekben élő kőszáli sas (*Aquila Chrysaetus* L.), ez az óriás madár, amely egy kőszáli kecskét is el bír ragadni, volt az a természeti realitás, amely indítékot adott az *Anzuról* szóló mezopotámiai mítosz keletkezésére.

Babyloniában *Anzu* alakját hadijelvényként használták és a királyi hatalom szimbólumává vált.³⁰ Aligha lehet kétséges, hogy az *urartui*aknak is megvoltak a saját mitikus képzeteik a sas-griffről. IV. *Rusa* és IV. *Sarduri Teišebainib*en talált pecséteinek tanúbizonysága szerint — amelyek az élet fáját két oldalt két, egymással szembenéző, griffszerű lényvel ábrázolják — az *urartui*

²⁶ V. ö. *D. Csallány*: Acta Arch. Hung. 10 (1959) 312.

²⁷ *B. Hruška*: Der Mythenadler Anzu in Literatur und Vorstellung des alten Mesopotamien. Budapest 1975.

²⁸ *B. Hruška*: id. m.

²⁹ *B. Hruška*: id. m.

³⁰ *B. Hruška*: id. m. 17, 71.

tuiak már ismerték a sas-griffek és az élet fájának kapcsolatát ideológiailag kidolgozó mitológiájukat.³¹

Jól ismert az az elmélet, hogy az irániak, médek és perzsák, királyi ideológiáját jelentősen befolyásolták az urartui és babiloni képzetek. Ilyen hatások talán még távolabbra, az indekig is elérhettek. Mindenesetre azonban a két sas-griff és az élet fája mítosznak keletkezése valószínűleg korábbi e népeknek a későbbi iráni és ind területeken történt megtelepedésénél. Az Avesta szerint (12. Yašt 17) a «sas fája» (*avəm vanəm yəm saēnahe*) azaz az élet fája — e név azonnal Enki isten «sas fája»-ra emlékeztethet bennünket — a Vouru.kaša tó közepében áll. A Šāh-nāmében megőrzött másik mítosz-változat közelebb áll az urartui és a mezopotámiai képzetekhez. E szerint van egy hegység, Alburz nevű, közel a naphoz, a halandóktól távol, ahol a Simurg madár építi fészkrét, mivel a hely lakatlan.³²

Indiában az életfáján élő két sas mítosza már a Rg-vedában ismeretes rejtvény formájában (I. 164, 20–22). A rejtvény szövege a következő:

- 20 *dvā suparnā sayujā sakhāyā samānām vrkšām pāri śasvajāte*
tāyor anyāḥ pippalaṃ svādv āty ānaśnann anyō abhī cākaśīti
 21 *yātrā suparnā amītasya bhāgām ānimeṣaṃ vidāthābhīsvāranti*
inō viśvasya bhūvanasya gopāḥ sā mā dhīraḥ pākam ātrā viveśa
 22 *yāsmīn vrkṣē madhvādaḥ suparnā nivīśānte sūvate cādhi viśve*
tāsyēd āhuḥ pippalaṃ svādv āgre tām nōn naśad yāḥ pitāraṃ nā veda

20 Két sas, barátok, társak, ugyanazt a fát tartják átfogva, közülük az egyik eszi az édes fügét, a másik éhesen nézi.

21 Ahol a sasok a halhatatlanság ételének osztályrészét, a kiosztásokat, szemüket le nem hunyva ujjongva köszöntik, ott (van) az egész világ erős ura. Ő, a bölcs itt engem, a tudatlant, áthatott.

22 Amelyik fán a mézevő sasok mind építik fészkeiket és szaporodnak, annak csúcsán az édes füge; azt nem nyeri el, aki nem ismeri az atyát.³³

A rejtvény általános értelme a következő lehet: a két sas a nappal és az éjszaka-kát képviseli — társak, akik együtt ülnek az élet fáján, amely a halhatatlanság táplálékát adja nekik. Az étlenül ülő sas az éjszaka, a gyümölcsöt evő a nappal. A mindenség öre a nap, amely a világ életére ügyel.

VI

Itt már szerves egységben találjuk a mítosz valamennyi lényeges elemét: az élet fáját, a rajta élő két sast és az egész világot őrző napot. A védikus rajtvény természetesen feltételezi egy ugyanezen alkotóelemekből álló mítosz létezését. De ha ezt a mítoszt a régi indo-iráni törzsek már az i. e. II. évezredben

³¹ F. Hančar: Das urartäische Lebensbaummotiv, eine neue Bedeutungstradition? *Iranica Antiqua* 6 (1966) 92–108, küll. 99, XXI/1–3. t.

³² Ld. erről K. V. Trever: Сэнмурв-паксудж собака-птица. Leningrad 1937. 21.

³³ E védikus himnusz-részlettel foglalkozó irodalomból ld. P. Thieme: Untersuchungen zur Wortkunde und Auslegung des Rigveda. Halle/Saale 1949. 55–73 («Das Rärsel vom Baum»), aki az életfa és a sasok mítoszáat (s ennek kapcsolatát a *soma/haoma*-val s más részleteit is) az indo-iráni korba vezeti vissza, 70 sk. V. ö. továbbá O. Friš: Indo-Iranica. 73 skk. («Two Birds on the World-Tree»).

ismerték, akkor felmerül az a kérdés, miért jelent meg mint királyi embléma csak 8—10 évszázaddal később az achaimenida művészetben.

A mítosz mint az orális irodalom egyik archaikus műfaja a társadalmi és az intellektuális élet különböző szintjein jelenhet meg. Részévé válhat vallásos eszméknek vagy az állami és királyi ideológiának vagy átalakulhat az orális irodalom más műfajává és felbukkanhat népmese, eposz, kultikus himnusz vagy akár rejtvény formájában vagy beágyazódhat ilyen orális műfajokba. Minden esetben a társadalmi gondolkodás és az intellektuális élet különböző szemiotikai rendszereihez tartozik és megjelenési formája, sorsa különböző. Mint népmese nélkülözheti az állandó formát, míg a vallásos műfajokban és az epikus költészetben alakja és szerkezete megszilárdulhat. Művészeti ábrázolási tükrözhetik valamennyi társadalmi és intellektuális funkcióját és függenek is azoktól. Egy mítoszt a képzőművészet eszközeivel ábrázolni — mindenkor annyit jelent, mint — akár az írott irodalomban — rögzített formát és félig független létezését kölcsönözni neki, minthogy egyszer megfogalmazott anyagi formája révén ismételtén újabb és újabb szemiotikai rendszerekbe illeszkedhet bele.

Ebből az következik, hogy a mítosz különböző megjelenési formái sohasem magátólértetődők. Ellenkezőleg, ezek a formák bonyolult társadalmi és intellektuális feltételektől függenek. Nehezen lehetne kétségbe vonni, hogy a két sas védikus mítoszának világképe már világosan tükrözi az uralkodói hatalom és halhatatlanság közötti szoros kapcsolatot, amely később az Óperzsa Birodalom, majd a régi Armenia királyi ideológiájában előttünk megjelenik. Így azt gondolhatnánk, hogy az óperzsa királyi ideológia ezt a régi indo-iráni mítoszt használta fel, amikor az Achaimenidák királyi emblémáját megalkotta. Azonban ezt a természetszerűnek látszó feltevést a forrásanyag tévedésnek bizonyítja.

Curtius Rufus tudósítása (III. 3, 16) szerint III. Dareios kocsiját őseinek Ninusnak és Belusnak a képei díszítették, amelyek közé a kitért szárnyú arany sas ábrázoló emblémát helyezték el. Ez a tény azt bizonyítja, hogy II. Artaxerxestől kezdve, aki félig babiloni származású volt s aki alatt az arany sas embléma először feltűnik, az óperzsa királyi ideológia bizonyos változásokon ment keresztül és a korábbinál jobban alkalmazkodott a babiloni képzetekhez. Az Achaimenidák családfáját kibővítették Ninusszal és Belusszal és a babiloni királyi jelvényt, amely Anzu sas ábrázolta kitért szárnyakkal, elfogadták az óperzsa nagykirály emblémájaként. A régi iráni mítosz bizonyára szerepet játszott az embléma ikonográfiai újrafogalmazásában. Anzu oroslánfejét mellőzték s a királyi embléma használatának hosszú korszakaiban az iráni mítosznak egyre több és több eleme jelent meg ikonográfiájában, mint az egymással szembenéző két sas, a két sas az élet fáján, a két sas a nappal vagy a halhatatlanság ételét evő sas. De ez másfél évezredet átfogó hosszú történeti korszak folyamán ment végbe. E folyamat hátterében az intellektuális művelődés megszólása állt a különböző társadalmi rétegek, osztályok, csoportok, mint köznép, arisztokrácia, papság, király, és a társadalmi élet különböző szférái, az állam, vallás, irodalom és művészet között.

A magas kultúra felszíne alatt azonban megszakítatlanul hömpölygött a népi szájhagyomány folyamata, amely időrol-időre hatást gyakorolt az irodalomra és képzőművészetre, a vallásra, sőt a királyi ideológiára is. Így érthető, ha megtaláljuk az élet fájának gyümölcsét evő sasokról szóló mítoszt a tádzsik folklórban még napjainkban is. Az egyik tádzsik népmese elbeszélése szerint a

király egyik kertjében áll az élet fája, amelynek csúcsát a földről a szem nem tudja megpillantani. A fa minden éjjel gyümölcsöt érlel, de a Simurg-sas mindig megeszi s a király csak akkor tud boldog lenni, ha megszerzi a gyümölcsöt és a madarat, azaz a királyi hatalmat és az örök életet.³⁴ Egy perzsa mesében viszont a sas mint virágot trillázó csodamadár jelenik meg. Ha a madár egyet trillázik, egy virág hull ki a csőréből, s ha ezt a halálos beteg szívére teszik, azt is meggyógyítja. A csodamadár a Qāf hegységben (középperzsa *Kapkōh* 'Kaukázus') uralkodó Tarse Bānū (középperzsa *Tarsāg Bānūg* 'Keresztény Úrnő') birtokában van, tőle kell a mesehősnek, a király-apját meggyógyítani akaró királyfi-nak azt megszerezni.³⁵ Lehet, hogy a rakamazi ezüstkorong csőrében valamilyen virágot tartó madara a sas-mítosznak már ezt a változatát tükrözi. Földrajzi szempontból mindenesetre ez a változat állhatott legközelebb a honfoglalás előtti magyarsághoz, amely e motívumot a IX. században a post-sāsánida művészetből vehette át annak számos más elemével együtt.

Erebuni óperzsa helytartójától és a távoli múltnak a királyi hatalomra és a halhatatlanságra vonatkozó ideáitól visszatértünk ismét a jelenbe. A sas-mítosz és -szimbólum változatos megjelenési formáit a társadalmi élet és tudat különböző szintjein nyomon követő vándorlásunk korokon és népeken keresztül talán azt is bizonyította, hogy e régi művészeti alkotások és a mögöttük álló szimbólumrendszerek értékesen gazdagítani tudják mai kultúránkat, történeti tudatunkat és intellektuális életünket is.

³⁴ Märchen aus Turkestan und Tibet. Hrsg. v. G. Jungbauer. Jena 1923. («Die Märchen der Weltliteratur»). 41 skk. («Prinz Hassan Pascha»). A madár neve e mesében *Anka-kuš*, a perzsa *Simurg* arab megfelelője.

³⁵ Märchen aus Iran. Hrsg. v. A. Christensen. Jena 1939. 44 skk. («Der Vogel Blumentriller».).